

Vynikajúce dielo v službách propagandy: prípad filmu Michaila Romma *Sen*

Prof. Andrzej Zawistowski

Dá sa príbeh septembra 1939 vyrozprávať bez zmienky o vojakoch, zbraniach alebo vojne? Môže byť agresia zobrazená ako historická spravodlivosť? Môže propagandistický film využívajúci naratív stalinskej propagandy dojať a očariť divákov aj dnes?

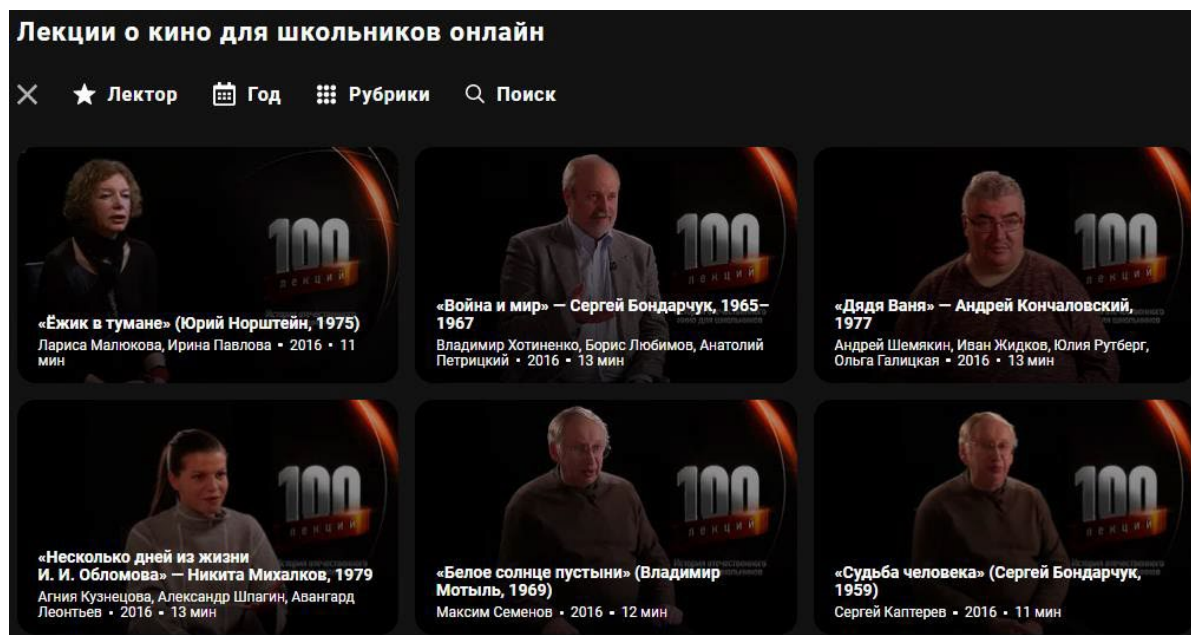
Historici chcú veriť, že hovoriť o minulosti je ich monopol. V skutočnosti má však na vytváranie obrazu minulých rokov najväčší vplyv populárna kultúra. Po dielach historikov siahajú stovky, niekedy tisíce ľudí. Obraz vytvorený románom alebo filmom sa však dostane k desiatkam alebo dokonca stovkám miliónov ľudí. Preto je dnes najznámejším „Spravodlivým medzi národmi“ Oskar Schindler, hlavný hrdina filmu Stevena Spielberga. Pre mnohých Poliakov, ktorí vyrastali v 70. a 80. rokoch 20. storočia, sa [druhá svetová vojna](#) spája s televíznymi postavami z tohto obdobia: posádkou tanku označenou taktickým číslom 102 a agentom s krycím menom J-23. Takýchto príkladov je veľa. Filmy dávajú histórii tvár. Sú sugestívne, vzbudzujú sympatie alebo antipatie a zostávajú v pamäti ako symbol.

Kino a história

V roku 2016 ministerstvo kultúry Ruskej federácie odporučilo školám zúčastniť sa na projekte „100 prednášok: história domácej kinematografie pre žiakov“. Na tento projekt bol pripravený zoznam 100 sovietskych a ruských hraných filmov, ktoré sú považované za klasiku. Každý z týchto filmov bol obohatený o krátky úvod, v ktorom ľudia zo súčasnej ruskej kinematografie, ako napríklad režiséri, herci a kritici, uviedli študentov do sveta konkrétneho filmu. Hovorili o jeho tvorcoch, histórii a okolnostiach jeho vzniku. Projekt bol prezentovaný tak, že žiaci sa môžu dozvedieť nielen o histórii svojej rodnej kinematografie, ale aj o svojej krajine.

Diváci boli pozvaní do kina a všetky materiály (filmy a prednášky) boli zverejnené aj na webovej stránke. Preto mohol učiteľ využiť návrh ministerstva kultúry aj mimo veľkej obrazovky.

Webová stránka, ktorá predstavuje „100 prednášok. História domácej kinematografie pre žiakov“ [prístup 4. mája 2021]. Dostupné na culture.ru: <https://www.culture.ru/live/lectures/movies/cinema/100>

↑ Webová stránka projektu „100 prednášok: história domácej kinematografie pre žiakov“.

Tieto filmy boli vyberané veľmi starostlivo. Medzi nimi boli také klasiky svetovej kinematografie ako *Alexander Nevský* (1938), *Vojna a mier* (1965), *Pokánie* (1984), *Malá Viera* (1988) a *Unavení slinkom* (1994). V zozname sú aj filmy o veľkých bojiskách druhej svetovej vojny, ktorými sa preslávila sovietska kinematografia. Okrem iného má divák prístup k digitálne zrekonštruovanej snímke *Oslobodenie* (1971 – 1975), ktorá trvá viac ako sedem hodín.

Navrhovaný súbor obsahoval pútavý film *Sen* (1941) režiséra Michaila Romma, jedného z najznámejších sovietskych režisérov polovice 20. storočia. Je to ten najdôležitejší z filmov nakrútených po sovietskej agresii na Poľsko 17. septembra 1939.

Totalitarizmus vo filme

Vypuknutie druhej svetovej vojny a víťazný pochod Červenej armády cez východné územia Druhej poľskej republiky boli vysnívanou témou sovietskej propagandy. Preto vojakov Červenej armády sprevádzali aj špeciálne vytvorené filmové štáby. Boli medzi nimi aj slávni režiséri Alexander Dovženko a Michail Romm. Ten bol v Bialystoku (kde sa stretol so scenáristom Jevgenijom Gabrilovičom), v Grodne, Breste, vo Vilniuse a inde. Jednotlivé vojenské jednotky zaznamenávali svoju činnosť na film.

Výsledkom týchto prác bola séria dokumentárnych, hraných a dokonca aj animovaných filmov. Starostlivo pripravené zdôvodňovali kroky podniknuté proti Poľsku, hlásali slávu Červenej armády a nakoniec ukázali radosť z pripojenia poľského východného pohraničia k Sovietskemu zväzu. Najznámejším propagandistickým filmom tohto typu je dokumentárny film Alexandra Dovženka s názvom *Oslobodenie*. Celý názov filmu bližšie určuje jeho tému: *Oslobodenie ukrajinských a bieloruských krajín spod útlaku poľských pánov a zjednotenie bratských národov do jednej rodiny: historická kronika*. Je to film plný propagandistických klišé, stereotypov a očividných lží. **Druhá poľská republika je prezentovaná ako zaostalý väzenský štát, poľské úrady ako zbabelci a agresia zo 17. septembra je nazvaná „oslobodením“.**

V Dovženkovom dokumente je vidieť univerzálny propagandistický kód, ktorý používali mnohí filmári. Tak to bolo napríklad v prípade zápletky vo filme *Vietor z východu*. Režiroval ho Abram Room a konzultantkou scenára bola Wanda Wasilewska, Stalinova dôverníčka a neskôr vedúca osobnosť začínajúcich komunistických vládov Poľska. Štruktúra filmu je takmer identická so štruktúrou dokumentárneho filmu *Oslobodenie*. Prvá časť je príbehom o nešťastných Ukrajincoch v Druhej poľskej republike. Druhá časť sa zameriava na obdobie vojny a úplného bankrotu poľského štátu. Tretia časť je o historickej spravodlivosti: príchod sovietskej moci. V kreslenom filme pre deti *Iwaś* sú bieloruský roľník žijúci v Poľsku a obyvatelia jeho rodnej dediny neustále terorizovaní armádou. Keď však Červená armáda prekročí hranice Druhej poľskej republiky, hrdí dôstojníci utekajú, ako len môžu. Iwaś, trýznený a prenasledovaný Poliakmi, nakoniec sám začína voľne dýchať pod ochranou sovietskych orgánov.

Z hľadiska umeleckej hodnoty bola väčšina protipóľskej sovietskej filmovej propagandy veľmi slabá.

Niekedy sa filmy práve z tohto dôvodu nesmeli premietiť na verejnosti. To bol napríklad prípad filmu s názvom *Januszovci*. Dej sa odohráva v bieloruskom kolchoze na hraniciach s Poľskom. Po 17. septembri jeho robotníci oslavovali oslobodenie svojich bratov spod moci „panského Poľska“. Mladý muž dokonca do dediny priniesie strhnutý poľský hraničný stĺp. Časť propagandy stratila na význame v roku 1941, keď Nemci napadli Sovietsky zväz. Z bývalého spojenca sa teraz stal nepriateľ a podnecovanie spomienok na bývalú spoluprácu nebolo vhodné. Iba jeden celovečerný film, *Sen* Michaila Romma, prežil tento propagandisticko-historický zmätok ako uznané umelecké dielo.

Sen

Michail Romm je považovaný za jedného z najvýznamnejších umelcov sovietskej kinematografie. Je päťnásobným držiteľom Stalinovej ceny a okrem iného získal aj ocenenia na filmových festivaloch v Benátkach a Cannes. Keď nakrúcal *Sen*, zastával vplyvnú funkciu umeleckého riaditeľa Výboru pre kinematografiu ZSSR.

Spoluscenárom *Sna* bol Jevgenij Gabrilovič, s ktorým Romm navštívil poľské východné pohraničie obsadené Červenou armádou. Počas tejto cesty sa zrodil koncept filmu. Účinkovala v ňom plejáda najlepších sovietskych hercov tej doby a zaujímavé je, že medzi nimi bolo veľa Poliakov. Stanisław Wohl pracoval ako fotograf, zatiaľ čo režisér a scenárista Leon Jeannot bol spolutvorcom. Henryk Wars, jeden z najtalentovanejších poľských skladateľov tej doby, zložil hudbu k filmu. Je celkom možné, že jeho účasť na tejto protipóľskej produkcii zachránila život jeho rodine. Jeho manželku a dve deti odvieďli v roku 1940 do varšavského geta. Na jar 1941 však mohli všetci traja oficiálne odísť z Varšavy do L'vova, pretože mali sovietske pasy. Warsovi sa neskôr podarilo opustiť Sovietsky zväz s Andersovou armádou a po vojne pracoval v Hollywoode.

Dej filmu *Sen* sa točí okolo života Anny, mladej Ukrajinky (hrá ju Rommova manželka Jelena Kuzmina). Chudoba ju donútila odísť z dediny do mesta, kde pracovala v reštaurácii a bola vykorisťovaná a ponižovaná. Vo filme divák zvyčajne vidí hrdých, staromódnych a nesympatických Poliakov vedľa ušľachtilých a tragických Ukrajincov

a židov. Treba však uznať, že mnohé postavy sú viacrozmerne.

Anna, prenasledovaná poľskými „pánmi“, nemá v živote žiadne vyhliadky. Od komunistov sa dozvedá, že na východnej hranici je iný svet: prosperujúci, spravodlivý a priateľský. Pokúsi sa preto prejsť do ZSSR, ale poľská polícia ju zatkne, zbije a mučí. Jej milovaného muža popravili za jeho komunistické aktivity. O niekoľko rokov neskôr, na jeseň 1939, sa Anna vracia do mesta. Situácia je však iná, pretože poľské krajiny sú už začlenené do ZSSR a šťastie je všadeprítomné. Jeden z Poliakov dokonca ľutuje, že „Soviety prišli tak neskoro“.

↑ Záber z filmu Michaila Romma *Sen*.

Názov „*Sen*“ je dvojsmyselný. Je to názov penziónu, v ktorom bývajú hlavní hrdinovia filmu, stroskotanci. Na obrazovke môžete vidieť aj sny o úspešnom a bezpečnom živote. Realizuje ich Anna, ktorá uteká do ZSSR a potom sa vracia do mesta s Červenou armádou. Na záver sa na obrazovke objaví text o „splnení snov mnohých generácií Ukrajincov; ukrajinské územia zjednotené v rámci jednej krajiny“. Ide o priamy odkaz na sovietsku agresiu proti Poľsku v septembri 1939.

Väčšina filmu sa nakrúcala v štúdiu, hoci sa v ňom objavujú aj zábery z ulíc L'vova a prekvapivo aj z rumunského mesta Černovice. Fotografie z júna 1940 boli použité na zobrazenie radostného prijatia invázie Červenej armády do Poľska. V tom čase

bola na základe paktu Molotov-Ribbentrop severná časť územia Bukovina (vrátane mesta Černovice) odobratá Rumunsku a pripojená k ZSSR.

Sen však nie je obyčajný propagandistický film, ako mnohé iné, ktoré vznikli

v rokoch 1939 – 1941. Na obrazovke nie sú zobrazení poľskí ani sovietski vojaci, ani žiadne vojnové operácie. Je to dielo určené náročnému a inteligentnému divákovi. Miesto, kde sa dej odohráva, nie je výslovne uvedené. Slovo „Poľsko“ sa nikdy nevysloví. Divák je len informovaný, že udalosti sa odohrávajú pred „zjednotením ukrajinských území“. Hlavná časť deja filmu sa odohráva v anonymnom meste. Vieme len, že „v meste bolo päť kostolov, dve väznice, štyri továrne, 39 verejných domov a 240 nákupných centier“. Len pozorný divák by na obrazovke spoznal mesto L'vov, všimol si uniformy poľských vojakov a policajtov a spoznal názvy miest ako Katovice a Poznaň. Pravdepodobne by spoznal aj poľské nápisy na vývesných tabuliach. Režisér tvrdil, že prácu dokončil ráno 22. júna 1941, v deň nemeckého útoku na ZSSR. V tom čase padlo rozhodnutie nepremietať tento film v kinách, pretože to nebolo žiaduce vzhľadom na nadviazanú spoluprácu s poľskou vládou. Snímka sa premietala v roku 1943 po tom, ako Sovieti prerušili diplomatické vzťahy s vládou generála Władysława Sikorského. Po niekoľkých mesiacoch bol film opäť odložený, ale v rokoch 1946 – 1947 sa opäť premietal. Dôležité je, že film bol pomerne úspešný aj mimo ZSSR. V roku 1943 sa na podnet sovietskeho veľvyslanca v USA premietal dokonca v Bielom dome za účasti vplyvných osobností šoubiznisu známych svojimi prosovietskymi sympatiami vrátane Charlieho Chaplina. Roosevelt ho potom ocenil ako jeden z najlepších súčasných filmov. Bol odpor nasledujúceho amerického prezidenta voči ponechaniu L'vova v Poľsku po vojne dôsledkom jeho obdivu k *Snu*? To sa nikdy nedozvieme.

Faktom je, že filmoví kritici sú zväčša jednotní. Z umeleckého hľadiska je Rommov film veľmi dobrý. Za zmienku stojí herecký výkon Fainy Ranevskej, jednej z najslávnejších sovietskych herečiek (okrem iného vyznamenanej Leninovým radom), a hudba Henryka Warsa je nádherná. Zdá sa preto, že zaradenie *Sna* do „kánonu“ filmov prezentovaných súčasným školákom je plne opodstatnené. Zostáva už len otázka, ako o tomto filme diskutovať.

Umenie a propaganda

Sen možno považovať za modelový príklad problémov, s ktorými sa stretávame pri dielach vytvorených v období totality. Dnes nepochybne analyzujeme minulosť pomocou takýchto historických prameňov.

V tomto procese je ich umelecká hodnota druhoradá. Umelecké diela z tohto obdobia vrátane tých, ktoré vznikli priamo v prospech totalitných štátov, však často patria k umeleckej špičke.

Sen je ukázkovým príkladom. Bol veľmi dobre natočený, dramatický a slúžil na dosiahnutie sofistikovaných propagandistických cieľov totalitného Sovietskeho zväzu. Mal by sa teda v súčasnosti premietäť? Samozrejme, rovnako ako stovky iných diel tohto typu. Aby sme však porozumeli jeho posolstvu, mal by byť obohatený o komentár, ktorý vysvetľuje všetky nuansy spojené s tým, čo vidíme na obrazovke. V opačnom prípade by divák, ktorý sa obáva o osud hlavnej postavy, mohol podvedome absorbovať všetku propagandu.

Vráťme sa k projektu „100 prednášok. História domácej kinematografie pre žiakov“. K Rommovmu filmu by sa dokonale hodili úvod a komentár, ktoré by ho uviedli do historického kontextu. K takémuto kroku však nedošlo, hoci celý projekt mal ruským školákom priblížiť históriu ZSSR. V komentári k filmu počujeme len oprávnený obdiv k hereckým výkonom, umeleckému majstrovstvu režiséra a dramatickej povahe filmu. Pri spomienke na Rommovu cestu, ktorá sa stala inšpiráciou pre *Sen*, sa dozvedáme, že bol dopisovateľom-kronikárom, ktorý cestoval po Bielorusku. Tento komentár vyslovila mladá herečka, ktorá má okolo dvadsať rokov. Nevieme, či sprostredkúva scenár, ktorý pripravili autori projektu, alebo ide o jej vlastné slová.

O vojne alebo sovietskej anexii v roku 1939 však nepočujeme ani slovo, dokonca ani v jazyku propagandy. V komentári sa ani nedozvedáme, že príbeh Anny, ktorá prekročila poľsko-sovietsku hranicu, je nereálny. Ved' v druhej polovici 30. rokov 20. storočia vládol v ZSSR veľký teror. Stálo to životy miliónov ľudí, zatiaľ čo mnohí ďalší boli poslaní na vzdialenú Sibír. Ak by Anna naozaj prekročila hranice, pravdepodobne by ju obvinili zo špionáže. V najlepšom prípade by skončila v gulagu. To bol v skutočnosti osud tých, ktorí sa rozhodli ísť ilegálnou cestou do sovietskeho štátu.

Na záver zostáva otázka: je tento prístup k *Snu* plánovanou akciou, alebo sú autori jednoducho obeťami propagandy spred 80 rokov? Kľúčom k tejto otázke môžu byť slová spomínanej mladej herečky. Pozadie *Sna* predstavila spôsobom, ktorý obišiel celý politický kontext filmu. Historické turbulencie, ktoré by mohli byť nebezpečné pre ruskú politiku historickej pamäti, ako napríklad úloha Červenej armády v septembri 1939, by tak mohli byť úplne vynechané. Je škoda, že sa premárnila príležitosť vyrozprávať zaujímavý príbeh o tom, čo sa stalo na jeseň 1939.

Preklad: Ústav pamäti národa (ÚPN)